

Stéphane Audoin-Rouzeau

RĂZBOIUL UNEI FAMILII

1914–2014

Traducere, note și cuvânt-înainte de
Florin Țurcanu

CORINT
ISTORIE

STÉPHANE AUDOIN-ROUZEAU este profesor al prestigioasei Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales din Paris și cel mai important reprezentant al școlii franceze de antropologie istorică a Primului Război Mondial. Printre celelalte cărți ale sale se numără *Les combattants des tranchées*, Armand Colin, 1986; *L'enfant de l'ennemi, 1914-1918*, Aubier Collection historique, 1995; *Combatre: une anthropologie historique de la guerre moderne (XIXe-XXIe siècle)*, Seuil, 2008; *Les armes et la chair: trois objets de mort en 14-18*, Armand Colin, 2009.

Redactare: Vlad Mihăilă

Tehnoredactare computerizată: Mariana Dumitru

Design copertă: Cristina Gvinda

Ilustrație copertă: *Soldat francez la postul de observație Haut-Rhin, 1917*

STÉPHANE AUDOIN-ROUZEAU

Quelle histoire

Un récit de filiation (1914-2014)

© Seuil/Gallimard, 2013

All rights reserved.

Această lucrare, publicată în cadrul Programului de susținere a publicării „Nicolae Iorga”, a beneficiat de sprijinul Institutului Francez din București.

Toate drepturile asupra ediției în limba română aparțin
GRUPULUI EDITORIAL CORINT.

ISBN 978-606-8623-56-6

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

AUDOIN-ROUZEAU, STÉPHANE

Războiul unei familii : 1914-2014 / Stéphane Audoin-Rouzeau ;

trad. și note: Florin Țurcanu ; pref.: Florin Țurcanu. – București :

Corint Books, 2014

Bibliogr.

Index

ISBN 978-606-8623-56-6

I. Țurcanu, Florin (trad. ; pref.)

821.133.1-34=135.1

94(100)“1914/2014”(0:82-34)

Introducere

Această cărticică este rodul unei experiențe istoriografice: am încercat să îndrept un efort de investigație istorică spre cei din neamul meu a căror viață a fost lovită, direct sau nu, de Primul Război Mondial, să întorc asupra *alor mei* metodele de cercetare pe care le rezervasem, până acum, pentru alții. Modul de a scrie utilizat, de obicei, pentru a vorbi despre combatanții din tranșee, despre femeile îndoliate sau copiii din vreme de război, am încercat să îl aplic celor din care, într-un fel sau altul, descind. S-a întâmplat ca, de-a lungul a trei generații, să fi rămas despre aceștia urme scrise.

Am dorit să mă mențin pe terenul Istoriei. Dar acest domeniu este întins și granițele sale devin poroase în multe direcții, uneori până la indistinție. Către aceste granițe m-am îndreptat, mergând cât am putut de departe, fără a pierde din ochi, însă, punctul de plecare. Sper că nu am depășit limitele, însă, dacă așa s-a întâmplat, nu aș regreta prea mult. Acestea sunt riscurile traversării unei experiențe.

Chiar dacă seamănă, uneori, cu o poveste de familie, paginile care urmează nu sunt așa ceva: m-am limitat la ceea ce le-a făcut alor mei Marele Război, la modul în care le-a străbătut existența, chiar dacă efectele sale au depășit marginile propriilor lor vieți. Și cu toate că ne-am putea înșela în această

privință, aceleași pagini nu sunt nici vreun eseu de ego-istorie. Nu am încercat să descriu itinerarul unui istoric, ci acela al unui eveniment, iar acest lucru înseamnă altceva.

La capătul a trei decenii de muncă consacrată Primului Război Mondial și în preajma centenarului sângerosului său început, mi s-a părut că îmi pot asuma riscul de a privi *mai de aproape* marele conflict. Cel puțin, atât de aproape cât îmi stătea în putere. Căci, față în față cu evenimentul războiului ca teren de cercetare pentru științele sociale, privirea noastră se situează întotdeauna prea departe sau, dacă preferăm, prea sus. Opacitatea însăși a războiului și dificultatea intrinsecă de a întreprinde o anchetă istorică pe acest teren, lipsa oricărei experiențe concrete a violenței sale, demilitarizarea societăților noastre, demonetizarea activității războinice înseși – iată tot atâtea elemente care contribuie la plasarea unui astfel de obiect de studiu la mare distanță, adesea prea departe de raza de acțiune a instrumentelor noastre analitice. Plecând de la războiul *alor mei* – despre care știu, totuși, atât de puțin, mult mai puțin decât despre alții care, cel puțin la origine, îmi erau cu totul străini – am dorit să las deoparte postura, prea obișnuită, a exteriorității. Într-un fel, oricare ar fi distanța care ne separă de evenimentul din 1914–1918, istoricul va face parte, aici, din subiect.

Am cea mai mare admirație pentru remarcă incisivă a scriitorului Georges Yvernaud, datând din 1949, după încheierea captivității sale în Germania: „Ceea ce nu este deloc limpede, ceea ce rămâne obscur și dificil e a înțelege omul în Istorie; sau, dacă preferăm, Istoria în om; luarea în stăpânire a omului de către Istorie”¹. Istoria *în* om: despre asta va fi vorba

¹ Georges Yvernaud, *La Peau et les Os*, Paris, Le Dilettante, 2008 (1949), p. 101.

mai departe. Istoria Marelui Război *în* bărbații și femeile din familia mea – se va vorbi mai ales despre bărbați aici – și urma adâncă lăsată de această luare în stăpânire.

Însă, dincolo de individualitățile evocate în aceste pagini, am impresia că Marele Război va continua să joace rolul principal. Pornind de la aceasta, cartea rămâne, fără îndoială, o carte de istorie. Ea pășește, însă, pe calea unei povești de familie.

Capitolul I

Max făcea parte din contingentul 1912. În momentul în care izbucnește războiul, are douăzeci și trei de ani. De doi ani este încartiruit la Cherbourg, unde efectuează serviciul militar la Regimentul 26 de infanterie. Unitatea face parte din regimamentele aflate sub drapel care vor fi aruncate imediat în focul bătăliei frontierelor în cursul lunii august: Max trece, așadar, prin lupta de la Charleroi, căreia îi supraviețuiește, dar care îl lasă fără nicio veste despre Jean, prietenul său din regiment. Ia parte, apoi, la marea retragere a armatei franceze, dar nu și la bătălia de pe Marna de la începutul lunii septembrie: o entorsă la genunchi l-a făcut inapt temporar pentru luptă.

Avusese o copilărie austeră, deși provenea dintr-o familie burgheză. Încă de la șapte ani, Max fusese înscris la pensionul liceului Hoche din Versailles. După bacalaureat, tatăl său îl trimisese să muncească un an în Germania, apoi încă unul în Anglia. Serviciul militar a urmat imediat. Dar, odată cu izbucnirea războiului, aceste experiențe i-au permis să se distingă de masa soldaților obișnuiți. Obișnuința sa cu viața în comunitate, la care se adaugă capacitățile sale lingvistice, îl fac repede remarcat: de la infanterie, trece la detașamentul telegrafic al Regimentului 8 de geniu, specializat în ascultarea comunicațiilor. Aici se apropie de soldați de origine alsaciană, folosiți, la fel ca el, pentru cunoștințele lor de limbă germană. La finele anului

1917, devenit sergent, este citat îndelung în ordinul de zi al Corpului 10 de armată: „Detașat la serviciul de informații, a îndeplinit întotdeauna misiunile, adesea periculoase, ce i s-au încredințat, cu o conștiințiozitate extremă, o inteligență practică și un sânge rece pe care pericolul nu le-a diminuat. S-a distins cu deosebire în timpul urmăririi din martie 1917, când a împins misiunile de recunoaștere dincolo de avangărzile noastre, iar între august și noiembrie 1917, în sectorul Eparges, când a verificat, în fața liniilor noastre, din proprie inițiativă și de fiecare dată când era necesar, situația minelor germane”¹. În anul următor, este observator de artilerie. În paralel, este însărcinat cu interogarea prizonierilor inamici pentru nevoile diviziei sale. În septembrie 1918, cunoștințele sale de engleză îi sunt, la rândul lor, de folos: Max este inclus în misiunea militară franceză de pe lângă Armata I americană.

Nu reușesc să-i deslușesc personalitatea decât începând cu 12 martie 1918². La această dată scrie prima sa scrisoare lui Denise³, pe care nu o întâlnește decât cel mult în trecere. Aceasta

¹ Ordinul nr. 27 al Corpului 10 de armată din 8 decembrie 1917 (arhiva personală a autorului).

² Livretul militar al lui Max nu ne dă decât puține informații. Max nu era, de altfel, decât al treilea său prenume, utilizat în locul primelor două: Émile și Marcel.

³ Până la armistițiu, corespondența lui Max cu Denise constă în 58 de scrisori care se întind între 12 martie și 12 noiembrie 1918. Acestui corpus i se adaugă corespondența purtată după sfârșitul luptelor, de la finele anului 1918 până în 1920, adică 85 de scrisori. Dețin încă trei scrisori din vara anului 1938 și o corespondență compusă din alte 31 scrise între sfârșitul lui august 1939 și martie 1940. Nu cunoaștem răspunsurile corespondentei sale. Toate citatele care urmează sunt extrase din acest corpus care formează o colecție particulară. Cum Max nu utiliza decât rareori semnele de punctuație, le-am restabilit acolo unde ni s-a părut necesar, pentru a nu îngreuna lizibilitatea scrisorilor sale. Am procedat în același fel pentru toate celelalte texte originale citate în această carte.

este sora lui Jean, grav rănit la Charleroi, luat apoi prizonier de germani și evacuat mai târziu în Elveția, unde va fi internat. Prima scrisoare este, de altfel, un răspuns al lui Max la primirea fotografiilor cu Jean pe care i le trimisese Denise.

Max este banal în legătură cu orice subiect. Astfel, la 26 martie 1918, atunci când comentează noutățile despre război, în contextul mării ofensive germane din primăvară: „Am încredere în apropiatul sfârșit al acestei bătălii înfricoșătoare și totodată al războiului”, scrie el. „Mă aștept, în curând, la o nouă bătălie de pe Marna, al cărei rezultat vom ști să îl exploatăm mai bine. Este cu adevărat ultima convulsie a fiarei încolțite, trebuie să rămânem calmi și hotărâți, așteptând prăbușirea colosului.”¹ Ne așteptăm, inițial, ca acest discurs de ziar, retranscris aproape cuvânt cu cuvânt, să fie folosit de Max numai pentru că el crede că Denise nu așteaptă altceva din partea lui, iar el însuși nu poate spune mai mult în acest început de corespondență cu ea. Totul indică, însă, că Max într-adevăr gândește în termeni de ziar. Și, exact ca în ziare, crede că este necesar să se conformeze imaginii soldatului perfect, responsabil cu menținerea moralului în spatele frontului: „Vulturul, sunt convins, e pe cale să-și tocească ciocul și să își sfarme ghearele acolo, în Nord”, scrie el la 12 aprilie. Să știm să ne păstrăm zâmbetul în fața oricărei situații, chiar dacă ar fi să râdem nervos, căci e mult mai elegant să te porți așa decât să plângi și să te lamentezi și, apoi, e o atitudine mult mai franceză!”².

Max nu-i prea are la inimă pe aliații Franței. Despre englezi, el crede că „în timp ce trupa se luptă, incontestabil, cu bravură și eroism”, ofițerii „par, uneori, oarecum sub nivelul

¹ Scrisoare din 26 martie 1918.

² Scrisoare din 12 aprilie 1918.

sarcinii lor”¹. Englezii, adaugă el, „apără, în Franța, dominația lor maritimă și integritatea imperiului lor”. Pe deasupra, „nu dau dovadă de generoasă însuflețire care ne caracterizează atât de mult pe noi”. Și, așa cum se cuvine, îi reamintește corespondentei sale, mai curând anglofilă, că nu trebuie să uite de Waterloo, Sfânta Elena și Fachoda².

Ca atâția alți soldați francezi, e iritat de succesul de care se bucură americanii în Franța. La jumătatea lunii iulie, le ia totuși apărarea, dar în numele unei superiorități franceze indiscutabile, după părerea sa: „Sunteți prea aspră cu acești bieți oameni din Lumea Nouă. Au, desigur, firea parvenitului, nu cunosc decât o singură putere, pe cea a banului. [...] Dacă, însă, luptă cu adevărat pentru un ideal, asta ne poate îngădui să le iertăm multe”³. După ce este integrat în misiunea militară franceză de pe lângă Armata I americană, sentimentul de superioritate se întărește: „Mă înțeleg foarte bine cu ei și, în ansamblu, sunt buni camarazi, dar, draga mea prietenă, numai un singur popor contează, credeți-mă, și aceia sunt francezii. Sunt fericit că sunt unul din ei. De zece ani de când am de a face cu străini din toate țările, ei bine, am sfârșit prin a afla că, în ciuda tuturor defectelor noastre, a viciilor și a «uzurii» pe care toți o anunțau solemn, suntem încă cei care probabil se pot considera cei mai tineri, cei mai activi, cei mai pregătiți să pună orice în valoare și, mai ales, cei care știu foarte bine să se adapteze împrejurărilor”⁴. Foarte repede, însă, judecata sa devine mai aspră: „Denise, americanii sunt mai departe de noi

¹ Scrisoare din 28 aprilie 1918.

² Scrisoare din 12 iulie 1918. Fachoda este numele unei localități din Sudanul de Sud care a fost, în 1898, teatrul unui incident colonial între o expediție franceză și una britanică (n.tr.).

³ *Ibid.*

⁴ Scrisoare din 3 octombrie 1918.

decât prietenii dumneavoastră englezi, se laudă că sunt un popor nou, plin de energie – lucru exact, dar cât de frust, aş zice chiar brutal. Prefer, în continuare, uzura noastră de latini, dar şi fineţea noastră de spirit [...]. Aşa cum lucrează, sunt convins că americanii nu ar fi rezistat patru ani contra nemţălăilor [...]. *Sammy*-ul american¹ rămâne mult în urma *poilu*-ului² nostru «descurcăreţ»³. Îngâmfarea sporeşte şi mai mult în contact cu cartografiile americani ai diviziei care, spre deosebire de alţi camarazi de ai lor, au făcut sejururi îndelungate în Franţa: „S-au educat, s-au cizelat în contact cu noi”, scrie Max pe 25 octombrie, „şi constatăm cu oarecare mândrie că tot ceea ce îi deosebeşte de camarazii lor ne datorează nouă”⁴.

În felul său, mereu cam greoi, Max poate, deci, să se liniştească „în privinţa ravagiilor pe care aceşti diavoli de americani le-ar putea face în inimile franţuzoaicelor noastre. Singura atracţie pe care o pot exercita cei mai mulţi ţine, după părerea mea, de frumuseţea lor fizică, dar asta înseamnă puţin, ba chiar nimic, nu-i aşa Denise, atunci când alte afinităţi lipsesc”⁵. Puţin mai târziu, totuşi, crede necesar să lanseze un avertisment, doar în aparenţă colectiv: „Ei nu înţeleg nimic din prietenia dumneavoastră admirativă, se înşală asupra intenţiilor pe care le aveţi, iar toate acestea nu pot duce din păcate decât la scăderea prestigiului femeii franceze”⁶.

¹ Nume generic dat soldaţilor americani pe frontul de Vest în Primul Război Mondial (n.tr.).

² *Poilu* („păros”) este numele generic, afectuos şi foarte utilizat, dat soldaţilor francezi în timpul Primului Război Mondial (n.tr.).

³ Scrisoare din 10 octombrie 1918.

⁴ Scrisoare din 25 octombrie 1918.

⁵ Scrisoare din 10 octombrie 1918.

⁶ Scrisoare din 25 octombrie 1918.

Germanii rămân, în ceea ce îi privește, niște brute și niște barbari, iar Max nu își va schimba niciodată părerea. „Nemțălăii” pe care îi interoghează sunt „mai proști chiar decât un măgar”¹. Pe 5 septembrie, atunci când, de o lună, numărul prizonierilor pe care îi interoghează a sporit pe măsura înaintării aliaților, își încheie în acești termeni una dintre scrisori: „Iată doi «rătăciți» – o, cât de hidoși sunt! – pe care tocmai mi-i aduc. Și când mă gândesc că trebuie să-i mai storc și pe acești dulci cretini înainte de a merge la cină. Numai când le văd mutrele simt că nu mai am chef de nimic”². „Nemțălăii” pe care-i interoghează Max sunt mereu niște bieți mizerabili. Nu-i trece prin cap că ei ar putea să mimeze ignoranța și să facă pe proștii pentru a furniza cât mai puține informații. Nu se gândește nici la ce au putut face din ei, înainte de a fi capturați în prima linie, bombardamentul artileriei și teroarea luptei. La 10 noiembrie subliniază că, spre deosebire de francezi, americanii „nu s-au aflat timp de patru ani sub amenințarea directă a acestor bandiți, femeile lor, familiile lor nu au fost torturate, distruse de aceste brute”. În fața perspectivei ocupării Germaniei, Max anticipează „o anumită plăcere de a ne dovedi în niciun caz brutali, ci severi”³, iar în scrisoarea pe care o scrie a doua zi după armistițiu spune că regretă că nu a văzut cu ochii săi trupele germane retrăgându-se „fără arme, învinse, sub privirea batjocoritoare a locuitorilor chinuți timp de patru ani”. „Mi-ar fi plăcut să asist la asta, adaugă el, la bucuria de a umili aceste brute care amenințau lumea!”⁴. Ca atâția alți soldați francezi ai anului 1918, Max încheie războiul pătruns de ură⁵.

¹ Scrisoare din 20 iunie 1918.

² Scrisoare din 5 septembrie 1918.

³ Scrisoare din 10 noiembrie 1918.

⁴ Scrisoare din 12 noiembrie 1918.

⁵ Pentru cititorii care ar putea fi surprinși de această afirmație, trimitem la studiul decisiv al lui Bruno Cabanes, *La Victoire endeuillée. La sortie de guerre des soldats français (1918–1920)*, Paris, Seuil, „L’univers historique”, 2004.

Am întrevăzut, într-o zi, o reverberație neașteptată a acestei uri. Max murise demult când, abia ieșit din copilărie, mi s-a părut potrivit să ironizez, de față cu Denise, prejudecățile antigermane. A izbucnit din ea, atunci, o furie glacială. A reamintit că au fost trei războaie; că fratele ei a fost grav rănit încă din august 1914; că viitorul ei soț a fost mobilizat timp de aproape cinci ani; că douăzeci de ani mai târziu a avut loc exodul, urmat de patru ani de ocupație. În van ai fi așteptat de la ea vreo umbră de iertare.

În ochii lui Max, la patru ani după începutul războiului, motivele de a lupta rămâneau limpezi: „De patru ani de când ne batem”, scrie el la 21 iulie 1918, „apărăm nu doar integritatea teritoriului și libertatea căminelor noastre, dar, de asemenea și în primul rând, dăinuirea neamului nostru întreg, a ideilor noastre, a culturii noastre”¹. Imaginea pe care și-o face despre purtarea luptei este și ea conformă cu cele mai rele convenții ale vremii. Când descrie zilele de izbândă din 7 și 8 august², se entuziasmează: „Imagine superbă a vitejilor noștri băieți mergând la asalt la pas, calmi, aliniați ca pentru defilare, iar în zare, în fumul gros al exploziilor obuzelor de mare calibru, nemțălăul disperat, fugind sau ridicând terorizat mâinile”. Cu această ocazie, pomenind misiunea sa de a declanșa tirul artileriei, mărturisește nu fără sinceritate: „Mă ambalez ca un nebun văzând în mijlocul exploziilor și al fumului corpurile zburând în aer, pulverizându-se”³. Convențională este și viziunea sa despre armata franceză: disciplina, „deloc ostentativă”, care „reprezintă forța noastră ca francezi” este, în definitiv,

¹ Scrisoare din 21 iulie 1918.

² Data de 7 august 1918 marchează sfârșitul victorios al celei de a doua bătălii de pe râul Marna, iar cea de 8 august – începutul bătăliei de la Amiens, care a dus la ruperea frontului german și la răsturnarea definitivă a situației de pe Frontul de Vest în favoarea Aliaților (n.tr.).

³ Scrisoare din 9 august 1918.

„ceea ce face din armată o mare familie, respectuoasă față de tradiții și unită în eforturile sale”¹.

De la primele sale scrisori către Denise, Max se pune în valoare. Simplu subofițer în arma genului, trebuie să evite orice reproș cu privire la gradul său, orice bănuială că ar fi cam prea la adăpost, poate chiar ambuscat. Se străduiește încă din 28 aprilie, sugerând că alegerea era, poate, între situația sa actuală și moarte: „Rolul [meu este] lipsit de glorie, recunosc acest lucru, dar nu l-am solicitat niciodată, vă asigur, nu am părăsit de bunăvoie Regimentul 25. Dacă aș fi rămas, aș fi fost acum mort sau poate locotenent, căpitan. Aici voi sfârși războiul ca subofițer. Nu am de ce să fiu mândru și mă întreb ce crede oare despre mine, acolo în Elveția, dragul meu Jean?”² În mai, revenit pe front de zece zile, Max insistă să joace rolul de „soldat căruia nu-i pasă”:

Eu și camarazii mei [suntem] pe front deja de zece zile, într-un locșor pe care nu l-aș recomanda celor atinși de maldii nervoase. În primele zile ne cam strâmbam, dar apoi, încetul cu încetul, ne-a revenit zâmbetul căci, cu timpul, te obișnuiești cu toate. De un an încoace nu mai știam ce-i acela un tun, dar aici ne dăm seama că tunurile nu lipsesc nici de o parte, nici de cealaltă, și că rezervele de muniție sunt încă abundente. Nu suntem, evident, foarte încântați de noua noastră situație, dar ea ne procură, vă asigur, senzații care merită încercate: ceva de genul unei plimbări pe marginea unei prăpăstii sau un looping fără avion. Din când în când, trece coasa cea mare, îți taie puțin răsuflarea, dar apoi simți și mai intens plăcerea de a trăi, de a râde, de a cânta din răspuțeri pentru a nu auzi dacă „ea” vrea să ne ia³.

¹ *Ibid.*

² Scrisoare din 28 aprilie 1918.

³ Scrisoare din 12 mai 1918.

La 9 iulie, după ce s-a oferit voluntar pentru a ocupa postul de observație, merge și mai departe: „Cred că ține de vârsta mea să fiu în primele rânduri. Sunt foarte rari cei din Regimentul 8 de geniu care înfruntă cu adevărat primejdia, iar eu țin să fiu dintre aceia și să port cu mândrie acest ecuson pe care nu l-am cerut”¹.

Atâta rectitudine și tărie sufletească merită răsplătite, iar Max nu ezită să amintească datoria pe care o au, după părerea lui, femeile Franței față de cei care au luptat: „Sunteți datoare față de noi să păstrați pentru Franța și pentru voi, femeile, această finețe, această eleganță a spiritului și a inimii care sunt atât de proprii neamului nostru”, scrie el lui Denisei la 6 iulie, înainte de a adăuga, cu o notă de originalitate cam neașteptată: „Rămâneți moderne, dar nu fiți futuriste, ajutați-i pe bărbați, dar nu îi înlocuiți, rămâneți cele care îngrijesc rănilor și consolează, lăsați-ne iluzia că aveți nevoie de noi pentru a vă îndruma și a vă proteja”². Ne putem da seama că Denise nu are în niciun fel mijloacele de a gândi altfel.

Max se dovedește a fi cel mai artificial atunci când vrea să-i vorbească despre ea. Caută, astfel, să o flateze pe tema eroismului femeilor din spatele frontului, fiindcă Denise trăiește în regiunea pariziană, expusă bombardamentelor germane din primăvara lui 1918: „Ceea ce stimez cel mai mult”, scrie el în 6 iunie, „este modul în care vă întoarceți acasă sub amenințarea bombardamentelor. E încurajant să constăți că urletul sirenelor nu este pentru dumneavoastră semnalul pentru a o lua la fugă [...]. E cam temerar, dar e o frumoasă atitudine *à la française!*”³ În același timp, el, care este atât de formal, caută să facă această corespondență ceva mai puțin formală și îi cere, deci, să renunțe la *Monsieur* în scrisorile pe care ea i le adresează.

¹ Scrisoare din 9 iulie 1918.

² Scrisoare din 6 iulie 1918.

³ Scrisoare din 6 iunie 1918.

Se scuză, în același timp și, tot artificial, îi explică faptul că aceasta îl va face să resimtă poate „o oarecare mândrie”, dar nu se va considera „îndreptățit la nicio familiaritate care ar [putea-o] deranja”¹. La 20 iunie renunță la „dragă domnișoară Bizet” în favoarea adresării cu „draga mea prietenă”, însă imediat după, ca urmare a unei tăceri epistolare de câteva zile care îl îngrijorează, se întreabă dacă nu ar trebui să revină la *Made-moiselle*: „Poate că ar fi fost mai bine să nu mă las antrenat spre o tovărășie prea intimă care poate să vă fi șocat?”. Și mărturisește că „s-a obișnuit foarte repede să primească, la fiecare două sau trei zile, salutările [ei] prietenești și chiar mai mult decât atât în zilele de mare inspirație”, cerând să fie iertat dacă a iritat-o, cumva, pe Denise „prin vreo spontaneitate bruscă și cam prea băiețoasă”. O întreabă, în sfârșit, în post-scriptum: „Este atât de delicată, nu-i așa, corespondența noastră. Am oare o idee exactă despre tactul pe care îl presupune?”².

Max suferă, nu este nicio îndoială. Ne spune, îndelung, care e importanța scrisorilor și în ce fel sunt ele citite pe front. La 18 iulie se emoționează pentru că Denise i-a trimis un buchet de levănțică: „Îmi parfumează și îmi luminează tot adăpostul, e un fel de simbol pentru mine pentru că este un lucru făcut de dumneavoastră și pentru că l-ați făcut pentru mine. Nu înseamnă aceasta că am în fața ochilor o părticică din dumneavoastră?”³. O lună mai târziu, primește un trifoi cu patru foi pe care îl așază în carcasa ceasului. Scrisorile sale devin din ce în ce mai lungi în timp ce autorul lor începe să regrete *a posteriori* cutare sau cutare afirmație, se scuză pentru ea, apoi se scuză pentru că s-a scuzat, aproape umilindu-se: „Este pentru prima dată când

¹ *Ibid.*

² Scrisoare din 20 iunie 1918.

³ Scrisoare din 18 iulie 1918.